

«نظام‌سازی» در نگاه تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله)

محمد عینی‌زاده (مؤلف)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۲/۱

سیدرضا مؤدب**

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۱۸

چکیده

این نوشتار، جستاری است درباره «نظام‌سازی» در اندیشه تفسیری رهبر معظم انقلاب اسلامی، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله)، که یکی از ارکان و مبنای عملی «دکترین انتظار» در دیدگاه ایشان است. در نگاه تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای، روش انبیا در تحقق هدف دین، موعظه و منبر یا ارائه مکتب فکری و فلسفی نیست، چراکه آنها روش تربیت فردی است و نمی‌تواند با هدف انبیا که تربیت همه بشریت است، تناسب داشته باشد. رهبر معظم انقلاب، با استفاده از نگاه کلان‌نگر به تفسیر که حاصل نگرش اجتماعی و تمدنی به قرآن کریم است، روش انبیا را، ایجاد محیط مناسب پرورش انسان‌ها می‌داند که می‌تواند به صورت کلان، بشریت را تربیت و هدف دین را محقق سازد. این محیط با ایجاد بسترها، نظام‌ها، نهادها، سازوکارها و قوانین و مقررات لازم در عرصه‌های کلان جامعه فراهم می‌شود. فرایندی که این محیط را در این عرصه‌ها ایجاد می‌کند، «نظام‌سازی» است. آیه ۲۵ سوره حدید و آیه ۱۵۷ سوره اعراف در تفسیر رهبر معظم انقلاب شاهدی بر نظریه است. و نیز آیاتی از سوره حج که اقامه نماز، پرداخت زکات، امر به معروف و نهی از منکر را از امور نظام‌ساز معرفی می‌کنند.

واژگان کلیدی

نظام‌سازی، هدف دین، روش انبیا، آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله)

einizadeh44@yahoo.com

* دانشجوی دکتری تفسیر تطبیقی دانشگاه قم (نویسنده مسئول)

moadab_r113@yahoo.com

** استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه قم

طرح مسئله

آنچه به زندگی اجتماعی انسان‌ها سامان می‌دهد، «اصول و ارزش‌ها» و «آرمان‌هایی» است که بر مبنای دیدگاه‌های کلان به هستی و انسان شکل می‌گیرند و نیز «روندها و سازوکارهایی» که اهداف را تحقق‌پذیر می‌کنند. مجموعه زیرساخت‌ها، سازوکارها و نهادها که فرایند تحقق «آرمان‌ها» را سازمان‌دهی می‌کند، «نظام» نامیده می‌شود. بشریت در طول هزاران سال برای دستیابی به زندگی مطلوب و سعادت‌مند کوشیده و در این مدت طولانی راه‌های فراوانی را تجربه کرده است. نظام‌های گوناگونی بر مبنای نظریه‌های مختلف به وجود آمده و هر یک در کنار فراهم آوردن فرصت‌هایی برای بخشی از جامعه بشری، مهلکاتی را هم به دنبال داشته و نهایتاً نظام‌های سلطنتی، آناشیشستی، سوسیالیستی و لیبرالیستی بر مبنای تئوری‌های نژاد پرستانه، طبیعت‌گرایانه، و انسان‌محور تشکیل شده است. اما همچنان بشریت از فقر و بی‌عدالتی و سردرگمی به معنای گسترده رنج می‌برد.

بی‌تردید نظامی که بتواند کشتی توفان‌زده بشریت را از رنج هزاران ساله نجات داده، به ساحل امنیت و عدالت برساند، تنها در سایه شناختی صحیح و درکی درست از حقیقت انسان و هستی قابل استنباط و ارائه است و این مهم جز از طریق وحی الهی و بهره‌گیری از بیان خدایی که خالق آدم و عالم است و توجه به جهان‌بینی و انسان‌شناسی قرآنی دست‌یافتنی نیست.

به اعتقاد ما، نظریه‌ای که بتواند مبنای نظام‌سازی صحیح و مورد نیاز بشر باشد، در مکتب تعالی‌بخش اهل‌بیت(ع) - که همان دین کامل و مرضی‌الهی است - تحت عنوان «انتظار» بیان شده و در مکتب فکری شاگردان ایشان، به‌ویژه رهبر انقلاب اسلامی، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای^۱ به شکلی جامع و به‌عنوان یک عنصر فرهنگی و سیاسی، تجلی یافته است که ما از آن به «دکترین انتظار» یاد می‌کنیم.

هدف نهایی دین در بیش‌دکترین انتظار، رساندن جامعه بشری - و نه افراد برگزیده و یا انسان‌های علاقه‌مند - به قله تعالی و سعادت است که در سایه عبودیت خدا و وصل شدن به این حقیقت بی‌نهایت فراهم می‌شود. اما مهم، «روش» رسیدن به این هدف است و آن در این گفتمان، ایجاد جامعه سالم و متعالی است که مهد و بستر تربیت همه انسان‌ها باشد. و منظور از ساختن جامعه در این نظرگاه، طراحی و ایجاد مجموعه‌ای از زیرساخت‌ها، سازوکارها، روندها و نهادها - و در یک کلمه، «نظام‌سازی» - است.

۱. مفهوم‌شناسی نظام‌سازی

«نظام» مجموعه‌ای از اجزای به هم وابسته است که در راه نیل به هدف‌های معینی باهم هماهنگی دارند. (چالزوست چرچمن، ۱۳۶۵، ص ۲۶؛ و ر.ک: رضاییان، ۱۳۷۵، ص ۲۷؛ حق‌شناس، ۱۳۸۷، ص ۱۹۹؛ زورق، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۴۱) و نظام‌سازی عبارت است از طراحی و ایجاد مجموعه‌ای از زیرساخت‌ها، سازوکارها، روندها، ساختارها و نهادها که حرکت بر مبنای «اصول» برای تحقق «آرمان‌ها» را سازمان‌دهی و در نهایت تضمین می‌کند.

فرایند نظام‌سازی و جامعه‌پردازی عمدتاً سه محور اصلی به هم پیوسته و در ارتباط باهم دارد که شامل «تولید نرم‌افزار و سوخت نظری برای حرکت»، «نهادسازی» و «کادرسازی» است که به موازات یکدیگر باید مورد توجه باشد و لازمه آن تحول و پیشرفت در علوم انسانی و فرهنگ و سپس مدیریت و سیاست است.

آنچه به لحاظ نرم‌افزاری به جامعه سازمان می‌دهد، «مبانی و اصول ارزشی» جامعه، «آرمان‌ها و اهداف» آن و نیز «روندها و فرایندها و سازوکارهایی» است که اهداف را تحقق‌پذیر می‌کند. و همچنان‌که در آغاز گفته شد، «نظام‌سازی»، طراحی و ایجاد مجموعه‌ای از زیرساخت‌ها، سازوکارها، روندها، ساختارها و نهادها است که فرایند تحقق «آرمان‌ها» را سازمان‌دهی می‌کند. ناگفته پیداست که فرایند نظام‌سازی بدون داشتن قدرت قابل تحقق نیست. لذا نظام‌سازی پیرو تشکیل یک نظام حکومتی مقتدر و کارآمد می‌تواند صورت پذیرد.

نظام‌سازی در سطوح مختلفی صورت می‌پذیرد. سطح عالی آن طراحی نظام حکومتی است که ارکان اصلی حاکمیت و سازوکارهای کلان مدیریت جامعه را ترسیم می‌کند. سطح میانی آن طراحی و ایجاد نهادها و سیستم‌های کلان در عرصه‌های اقتصاد، آموزش، فرهنگ، رسانه، امنیت، قضا، سلامت و مدیریت است. و سطوح پایین‌تر مربوط به خرده‌سیستم‌ها در هر یک از این عرصه‌های کلان است. مانند نظام بانکداری، سیستم پولی، نظام کار، تولید، توزیع و تجارت در نظام کلان اقتصاد. و از آنجاکه اسلام، منبع تبیین مبانی، اصول، ارزش‌ها و آرمان‌ها و اهداف است، نظام‌سازی در همه این سطوح باید بر اساس آموزه‌های اسلام صورت پذیرد.

۲. مکتب تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای

نظریه مفسر درباره چگونگی تفسیر درست قرآن کریم و نیز مجموعه نگاه مفسر به مبانی موردپذیرش در عرصه‌های تاریخ، ادبیات، کلام، حدیث و روش‌های تفسیری مورد اتخاذ و نیز علایق و اتجاهات خاص اجتماعی و سیاسی و توجه به آرای مفسران صاحب‌نام، می‌تواند برای برخی مفسران صاحب ذوق و ژرف‌اندیش، مکتبی را در تفسیر رقم زند که ظرفیت آن را داشته باشد که مفسران دیگری از آن مکتب تبعیت کنند. نوع نگاه آیت‌الله خامنه‌ای به تفسیر و

مبانی روش‌شناختی ایشان، مکتب ویژه‌ای در تفسیر رقم زده است که شایسته بررسی و تنقیح مستقل است.

۲-۱. مبانی روش‌شناختی تفسیر رهبر معظم انقلاب اسلامی

رهبرانقلاب اسلامی در مقدمه کتاب تفسیری خود موسوم به «طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن» به سه مبنای روش‌شناختی^۲ تصریح کرده (خامنه‌ای، مرداد ۱۳۹۴، ص ۳۷-۳۹) و در چند جای از متن نیز به ضرورت طرح مباحث حیاتی و متوقف نشدن در مباحثی که ضرور نیست و یا در اولویت‌های چندم قرار دارد، تأکید دارند. در مجموع، چهار مبنا در متدولوژی تفسیر ایشان می‌توان احصا نمود:

- ۱) ارائه اسلام به مثابه یک مسلک اجتماعی
 - ۲) انسجام و همسویی همه اصول، معارف، و فروع دین در جهت ایجاد نظام زندگی
 - ۳) ضرورت اولویت‌گذاری در ارائه اصول و معارف اسلام برای تحقق نظام‌سازی
 - ۴) مستند بودن تبیین‌ها، نظریه‌پردازی‌ها و نظام‌سازی‌ها بر متون اصلی دین، به‌ویژه قرآن کریم
- بند چهارم از این مبانی، تقید ایشان بر جایگاه تفسیری ایشان را نشان می‌دهد که در این مقاله از اهمیت خاص برخوردار است. ایشان در این زمینه اظهار می‌دارند:

در استنباط و فهم اصول اسلامی، مدارک و متون اساسی دین، اصل و منبع باشد، نه سلیقه‌ها و نظرهای شخصی یا اندوخته‌های ذهن و فکر این و آن.. تا حاصل کاوش و تحقیق، به‌راستی [اسلامی] باشد و نه هر چه جز آن. برای برآمدن این منظور: «قرآن» کامل‌ترین و موثوق‌ترین سندی است که می‌توان به آن متکی شد که: باطل را از هیچ سوی بدان راه نیست^۳ و در آن، مایه روشنگری هر چیز هست.^۴ و البته در پرتو تدبیری ژرف‌پیمان که خود، ما را به آن فرمان داده است.^۵

۲-۲. روش و گرایش تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای

نگاه تخصصی رهبر انقلاب اسلامی به دین و مبانی آن تأثیر مستقیم در پیدایی دیدگاه‌های تفسیری و نیز نظریه کلان ایشان درباره انتظار داشته است. این نگاه، گرایش^۶ و روش^۷ تفسیری ایشان را شکل داده است. با بررسی آثار تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای^۸ روشن می‌شود که گرایش تفسیری ایشان عمدتاً اجتماعی و سیاسی است. اگرچه در مواردی گرایش‌های کلامی و علمی هم دارند. روش تفسیری ایشان هم، روش عقلی و اجتهادی است و در مواردی نیز از روش قرآن با قرآن بهره می‌گیرند. (برای مطالعه بیشتر ر.ک: جمعی از پژوهشگران، ۱۳۹۳، ص ۱۳)

امروزه نگاه فراتری در گرایش تفسیری مورد توجه پژوهشگران قرآن قرار گرفته است که از آن به گرایش تفسیری تمدنی یاد می‌شود. در این گرایش تفسیری، مفسری که به عرصه تمدن‌سازی توجه دارد به دنبال یافتن مبانی و آموزه‌های تمدن‌ساز در قرآن کریم و ارائه الگوی تمدنی آن و پیوند آن با عرصه عمل در ساختن تمدن قرآنی است. مطالعه آرا و دیدگاه‌های تفسیری رهبر انقلاب نشان می‌دهد که تفسیر ایشان نمونه کاملی از این گرایش در تفسیر است. این نگرش تفسیری به دنبال ارائه طرح مناسبی در زمینه مهندسی فرهنگی برای ایجاد پیشرفت بوده و به تفسیر تاریخی از قرآن کریم نگاه ویژه‌ای دارد.

مفهوم نظام‌سازی که در اندیشه و تفسیر ایشان تبلور یافته و نیز توجه ایشان به مقوله تمدن نوین اسلامی و «سبک زندگی» به عنوان روح تمدن اسلامی و خصیصه ممتاز آن از تمدن‌های بشری و تمدن امروز دنیای غرب، خود شاهی بر این مدعا است.

۳. نظام‌سازی در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای

نظام‌سازی در منظومه فکری رهبر انقلاب اسلامی با آموزه‌های مبنایی اندیشه دینی همچون انتظار پیوند دارد. نظام‌سازی در عرصه کلان امت‌سازی و نیز در عرصه ساختن کشور اسلامی به عنوان الگوی جامعه اسلامی مطرح شده است. همچنین یکی از وظایف «فقه» را ایشان در دوره کنونی نظام‌سازی معرفی کرده و در تفسیر آیاتی از قرآن کریم به عناصر نظام ساز اشاره می‌کنند که در حقیقت مبتنی بر نگاه توحیدی است.

آیت‌الله خامنه‌ای در اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی ضمن این که نظام‌سازی را کار بزرگ و اصلی علما و شخصیت‌های مؤثر جهان اسلام دانسته آن را کاری پیچیده و دشوار معرفی کرده و امت اسلامی را از تحمیل شدن الگوهای لائیک و لیبرالیسم غربی، ناسیونالیسم افراطی و نیز گرایش‌های چپ مارکسیستی بر حذر می‌دارند. (خامنه‌ای، ۱۳۹۰/۶/۲۶)

همچنین ایشان خطاب به اساتید دانشگاه‌های جهان اسلام، یکی از هدف‌های اصلی انقلاب‌ها در کشورهای اسلامی را، نظام‌سازی دانسته و تأکید می‌کنند: «اگر در این کشورهایی که انقلاب کردند، نظام‌سازی نشود، آنها را خطر تهدید می‌کند... باید در این کشورهایی که انقلاب کردند، نظام‌سازی شود؛ باید یک قاعده مستحکمی به وجود بیاید.» (خامنه‌ای، ۱۳۹۱/۹/۲۱)

۳-۱. ارتباط نظام‌سازی با فقه

آیت‌الله خامنه‌ای در جمع اعضای مجلس خبرگان رهبری، وظیفه اصلی فقه سیاسی را نیز نظام‌سازی می‌داند: «سابقه فقه سیاسی در شیعه، سابقه عریقی است؛ لیکن یک چیز جدید است و آن، نظام‌سازی بر اساس این فقه است.» (خامنه‌ای، ۱۳۹۴، ص ۳۰)

در نظر ایشان اولین کسی که در فقه شیعه و در مقام نظر و عمل به نظام‌سازی مبادرت کرد، حضرت امام خمینی (ره) بود و قبل از ایشان کس دیگری از این ملتقطات فقهی در ابواب مختلف، یک نظام به وجود نیاورده بود. اولین کسی که در مقام نظر و عمل توأماً یک نظام ایجاد کرد، امام خمینی بود. وی با طرح عناوینی چون مردم‌سالاری دینی و مسئله ولایت فقیه، مبنایی را پایه‌گزارد که بر اساس آن، نظام اسلامی بر سر پا شد. (خامنه‌ای، تیر ۱۳۹۴، ص ۲۵۰-۲۴۹)

البته روشن است که فقه شیعه در امر نظام‌سازی در آغاز راه است. آیت‌الله خامنه‌ای معتقدند در طول هزار سالی که بر فقه استدلالی شیعه گذشته و علمای بزرگ و چهره‌های علمی بی‌ظیری در طول این هزار سال ظهور کرده‌اند، اما از آنجاکه شیعه حکومت نداشته و در اقلیت بود، فقه او در پاسخ به اینکه جامعه چگونه باید زندگی کند رشد نکره است! مسئله او در طول این تاریخ هزار ساله این بوده که فرد باید چگونه زندگی کند و این از منظر رهبر انقلاب، نقص بزرگی است.

ایشان در تبیین این مسئله پرسش‌هایی را مطرح می‌کنند که فقه شیعه باید به آنها بپردازد تا وظیفه خود را در امر نظام‌سازی ایفا کرده باشد: «مثلاً در پاسخ به اینکه سیستم اقتصادی جامعه باید چگونه باشد؟ آیا دولت در فعالیت‌های اقتصادی جامعه نقشی دارد؟ آیا بخش خصوصی و مردم در سرمایه‌گذاری‌های جامعه نقش دارند؟ آیا دولت حق نظارت بر فعالیت اقتصادی بخش خصوصی دارد؟ و اگر دارد تا چه حدودی؟ در تعارض فعالیت اقتصادی دولت با بخش خصوصی تکلیف چیست؟ آیا دولت در سود حاصل از فعالیت بخش خصوصی حقی دارد؟ محل تأمین هزینه‌های عظیم خدمات عمرانی که دولت موظف است در جامعه انجام دهد کجاست؟ آیا نسل‌های آینده در منابع عمومی جامعه سهم دارند؟ این فقط در زمینه مسایل اقتصادی است.» (خامنه‌ای، تیر ۱۳۹۴، ص ۲۵۱-۲۵۰)

از نظر رهبر انقلاب اسلامی، فقیه شیعه اگر بخواهد واقع‌بینانه و منطبق با کتاب و سنت در این باب نظر دهد باید اطلاعات فراوانی داشته باشد و فقه شیعه باید در زمینه روابط خارجی، تعلیم و تربیت، سیاست زراعی، سیاست صنعتی، سیاست نظامی و سایر ابواب مورد نیاز تنظیم زندگی اجتماعی که مسائل و فروع فراوانی دارد، پاسخ‌گو باشد. (خامنه‌ای، تیر ۱۳۹۴، همان)

۲-۳. ارتباط نظام‌سازی با مقوله انتظار

نظام‌سازی، تلاشی است علمی و حاکمیتی برای دستیابی به آرمان‌ها و در بینش الهی و اسلامی، آرمان اصلی، ایجاد فضای برابر و مناسب برای رشد و تعالی همه انسان‌ها است. از سوی دیگر تلاش برای تحقق این آرمان در فرهنگ اهل‌بیت(ع)، همان انتظار است. حاصل نگاه واژه‌شناسان درباره واژه انتظار آن است که انتظار، پذیرش و انتخاب حالت «نظر»، یعنی درنگ، توجه، مترصد و متوقع کشف و حصول نتیجه بودن است. پس انتظار حالت کسی است که متوقع و مترصد چیزی است و با احتیاط و تأنی چشم‌به‌راه آن است. در نتیجه مفهوم انتظار با امید پیوند دارد. امید به رسیدن آنچه مورد توقع است. (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۵، ص ۴۴۴؛ ابن سیده، ۱۴۲۱، ج ۱۰، ص ۱۵؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۲۳۸؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۵، ص ۲۱۵؛ بستانی، ۱۳۷۵، ص ۱۴۰) و اما در اصطلاح، انتظار به معنای چشم‌به‌راه بودن ظهور واپسین ذخیره الهی و آماده شدن برای یاری او در برپایی حکومت عدل و قسط در سراسر گیتی است. (ر.ک. موسوی اصفهانی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۱۳۷)

۲-۳-۱. انتظار در اندیشه رهبر معظم انقلاب

در منظومه فکری رهبر معظم انقلاب اسلامی، مسئله انتظار و مهدویت در شمار چند مسئله اصلی در چرخه و حلقه معارف والای دینی - مثل مسئله نبوت - است؛ چون آن چیزی که مهدویت مبشر آن است، همان چیزی است که همه انبیاء برای آن آمدند، یعنی «ایجاد یک جهان توحیدی بر اساس عدالت». و دوران ظهور حضرت مهدی(عج) دوران جامعه توحیدی و دوران حاکمیت حقیقی معنویت و دین بر سراسر زندگی انسان‌ها و دوران استقرار عدل به معنای جامع این کلمه است. (خامنه‌ای، ۱۳۹۰/۴/۱۸) حالت انتظار، حالت انسانی است که به زندگی عمومی بشر با نگاه کلان نگاه می‌کند. و انتظار یعنی قبول نکردن وضع موجود زندگی انسان و تلاش برای رسیدن به وضع مطلوب. (خامنه‌ای، ۱۳۹۲، ص ۳۳۷) در ادامه روشن خواهد شد که حرکت اساسی برای رسیدن به این وضع مطلوب، همان نظام‌سازی است. در نتیجه در این دیدگاه، یکی از پایه‌های اصلی انتظار، «نظام‌سازی» است.

۲-۳-۲. دکترین انتظار

دکترین انتظار، نظریه‌ای جامع و مبنای سیاست‌گذاری و نظام‌سازی و اتخاذ راهبردهای اساسی در جهت مدیریت جامعه و ایجاد دنیایی امن برای همه انسان‌هاست تا بستر مناسب شکوفایی همه استعدادهای بیرون از شمار ایشان فراهم شده، سعادت دنیا و عقبایشان تضمین شود. این دکترین مبتنی بر آموزه‌های مترقی دین تحت عنوان مهدویت است که دارای مبنای

قرآنی است و در مکتب اهل بیت (ع) ارائه کامل شده و در اندیشه حضرت آیت الله خامنه‌ای به صورتی نظام‌مند و علمی طرح گردیده است.

به دیگر بیان، انتظار، تلاش مؤمنان و صالحان است برای تحقق آرمان‌های دین که در رأس آن ایجاد دولت فراگیر حق‌پرستان و برگزیدگان الهی است تا بستر تعالی همگان فراهم گردد. و دکتترین انتظار، تبیین نظام‌مند این تلاش است بر اساس اقتضائات زمان و موازین علمی. عنصر محوری دکتترین انتظار در اندیشه رهبر معظم انقلاب، تبیین «هدف» دین و «روش» رسیدن به این هدف است. و برآیند این روش، نظام‌سازی است.

۳-۳. رابطه نظام‌سازی با نظریه فرآیند

«فرآیند تحقق اهداف اسلامی» عنوان نظریه‌ای است که رهبر معظم انقلاب برای تبیین مراحل راهبردی که باید تا تحقق اهداف اسلام طی شود اظهار نموده‌اند. این نظریه، بازتولید دکتترین انتظار برای دوره کنونی نهضت انتظار است. ایشان با توجه به شرایط و موقعیت نهضت انتظار در این برهه از تاریخ، برای رسیدن به آرمان دکتترین انتظار و اهداف اسلامی، پنج گام ترسیم نموده‌اند که گام نخست آن انقلاب اسلامی، یعنی برداشتن مانع بزرگ پیش روی نهضت و حکومت طاغوتی شاهنشاهی بود. این گام مبتنی بر ارزش‌های مقدسی بود که از دین سرچشمه گرفته است.

گام دوم، طراحی سیستم کلان حکومت بر مبنای اندیشه دین و مبانی تفکر ولایت بود. در این طراحی که تبلور آن در قانون اساسی است، اهداف، ارکان و روابط قوا و نحوه جریان حاکمیت و جایگاه ملت در این نظام مشخص شده است.

گام سوم در این فرآیند، ساختن رکن قدرت نظام و بازوی اجرایی آن است که شاید سخت‌ترین و ظریف‌ترین مرحله این فرآیند است و از همه بیشتر نیاز به بررسی و تبیین دارد.

گام چهارم که مترتب بر مرحله پیشین است، مرحله ساختن کشوری نمونه و الگو بر مبنای اصول اسلامی و مبانی دکتترین انتظار است. این مرحله که در حقیقت بازتولید تمدن اسلامی در شرایط نوین جهانی است، نیازمند اقتدار دولت اسلامی و تلاش همه‌جانبه ملت است. بعد ساخت‌افزایی این مرحله شامل زمینه‌های علمی، فناوری، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی است و بعد مهم‌تر آن که بعد نرم‌افزاری تمدن نوین اسلامی است، مربوط به ارزش‌های متعالی اسلامی و انسانی و پیاده کردن آن در زندگی مردم و کارگزاران دولت اسلامی است که از آن به «سبک زندگی» تعبیر می‌شود. مهم‌ترین امتیاز دکتترین انتظار و نظریه فرآیند در برابر نظریه‌های مطرح کنونی در جهان، همین بعد است.

گام پنجم در این فرایند، برقراری پیوندهای اسلامی میان ملت‌های مسلمان و کشورهای اسلامی است. ایجاد امتی یک‌پارچه در جهان کنونی از مسلمانان که ارزش‌ها و داشته‌های خود را بشناسند و قدر بدانند و بجای تقابل و نزاع با یکدیگر، در برابر دشمن مشترک و استکبار جهانی بایستند. (ر.ک: خامنه‌ای، ۱۳۶۹/۱۰/۱۱، ۱۳۷۹/۹/۱۲، ۱۳۸۰/۹/۲۱، ۱۳۸۳/۸/۶، ۱۳۹۶/۶/۶، ۱۳۸۴/۵/۲۵)

گام‌های دوم و سوم فرآیند، دقیقاً در چارچوب نظام‌سازی قابل‌تحلیل است. این گام‌ها همان حرکت نظام‌سازی است که بسترسازی، نهادسازی و تدوین قوانین و مقررات و سیاست‌های لازم برای ایجاد محیط رشد و تحقق اهداف اسلامی است.

۳-۴. رابطه نظام‌سازی با مفهوم پیشرفت و تمدن اسلامی نوین

آنچه در تبیین مفهوم نظام‌سازی بیان شد در مقوله‌های «پیشرفت» و «تمدن نوین اسلامی» از واژگان کلیدی رهبر معظم انقلاب اسلامی در دهه‌های اخیر و تلاش ایشان برای گفتمان‌سازی در این زمینه است، کاملاً قابل تحقیق است. ایشان با این فرهنگ‌سازی، بطور جد درصدد تولید نرم‌افزار و سوخت نظری برای حرکت در مسیر تحقق اهداف اسلامی هستند و این بخشی از کارهای مبنایی در زمینه نظام‌سازی است.

مفاهیم پیشرفت و تمدن اسلامی نوین از عناصر اصلی در گام‌های سوم و چهارم نظریه فرآیند است. رهبر فرزانه انقلاب به‌عنوان یک هدف راهبردی و استراتژیک، در ذیل تحقق اهداف نظام و پیشرفت همه‌جانبه کشور، به ایجاد «تمدن اسلامی نوین» توجه داده و بخش نرم‌افزاری آن را تحت عنوان «سبک زندگی» تبیین فرموده‌اند. از نظر ایشان هدف ملت ایران و هدف انقلاب اسلامی، ایجاد یک تمدن نوین اسلامی است.

این تمدن نوین دو بخش دارد: یک بخش، بخش ابزاری است که عبارت است از ارزش‌هایی که به‌عنوان «پیشرفت» کشور مطرح می‌کنیم. از قبیل علم، اختراع، صنعت، سیاست، اقتصاد، اقتدار سیاسی و نظامی، اعتبار بین‌المللی، تبلیغ و ابزارهای تبلیغ؛ اینها همه بخش ابزاری تمدن است. اما بخش حقیقی و اصلی تمدن آن اموری است که متن زندگی ما را تشکیل می‌دهد که همان سبک زندگی است. مثل مسئله خانواده، سبک ازدواج، نوع مسکن، نوع لباس، تفریحات، رفتار ما در محل کار، در دانشگاه، در مدرسه، در فعالیت سیاسی.. اینها آن بخش‌های اصلی تمدن است، که متن زندگی انسان است. (خامنه‌ای، ۱۳۹۱/۰۷/۲۳)

در دیدگاه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای آن مفهومی که می‌تواند اهداف نظام اسلامی را تا حدود زیادی در خود جمع کند، مفهوم «پیشرفت» است. ایشان تولید «الگوی پیشرفت اسلامی

– ایرانی» را لازمه تحقق «تمدن اسلامی» دانسته و معتقدند الگوهای موجود و آزموده شده در دنیا نمی‌توانند الگوی مطلوبی برای ما باشند، چراکه الگوهای رایج توسعه، از لحاظ مبانی، غلط و بر پایه اومانیسیم و اصول غیر الهی هستند و از لحاظ آثار و نتایج نیز نتوانسته‌اند وعده‌هایی را که در خصوص ارزش‌هایی نظیر «آزادی» و «عدالت» داده بودند، محقق کنند.

رهبر انقلاب، وضعیت نامناسب برخی کشورهای دنبال‌کننده این الگوها در شاخص‌هایی نظیر بدهی‌های کلان مالی دولت‌ها، بیکاری، فقر و اختلاف طبقاتی شدید را نشانه‌هایی از ناکارآمدی الگوهای رایج دانسته و بیان می‌دارند: «این جوامع اگرچه پیشرفت‌هایی نیز داشته‌اند اما پیشرفت‌ها تا اعماق آن جوامع نفوذ نکرده و به اخلاق، عدالت، معنویت و امنیت منتهی نشده است؛ بنابراین ما باید الگوی پیشرفت بومی خود را متکی بر مبانی اسلامی و فرهنگ ایرانی، تعریف و ارائه کنیم.» (خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۲/۶)

«اسلامی بودن» الگوی پیشرفت در منظر آیت‌الله خامنه‌ای اساس کار است و لازمه تحقق این موضوع، تحقیقات عمیق اسلامی و ارتباط وثیق و پیوسته با حوزه‌های علمیه و فضایی متفکر، آگاه و مسلط بر مبانی فلسفی، کلامی و فقهی است.

علاوه بر این، توجه به وجه ایرانی در عنوان الگوی اسلامی – ایرانی پیشرفت نیز در نگاه ایشان مهم است و معتقدند ایران، زمینه تحقق این الگو است و اگر به فرهنگ، تاریخ، جغرافیا، اقلیم، آداب و سنن و سرمایه‌های انسانی و طبیعی کشور توجه نشود، الگوی پیشرفت، سندی غیرقابل تحقق و بدون استفاده خواهد شد.

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای الزامات تدوین الگوی پیشرفت اسلامی – ایرانی را اموری همچون «تنظیم و تدوین علمی»، «ایجاد زمینه برای بحث و تضارب آرا درباره الگو»، «مشخص شدن مرزبندی‌ها و تمایزات الگو با نسخه‌های فراوان و مکاتب موجود در دنیا»، «توجه توأمان به آرمان‌ها و واقعیات»، «کاربرد بودن» و «برخورداری از قوت و مقاومت علمی در برابر نظرات معارض و مخالف» می‌دانند و بر اهمیت «گفتمان‌سازی» در این زمینه تأکید دارند و معتقدند باید با استفاده از دستگاه‌ها و امکانات، به‌نحوی گفتمان‌سازی شود که الگوی پیشرفت اسلامی – ایرانی، به گفتمانی حاکم بر ذهن‌ها و دل‌های جوانان یعنی نسل آینده مدیران کشور تبدیل شود. (خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۲/۶)

ایشان همچنین با اشاره به مبانی غلط و ناکارآمدی الگوهای توسعه جهانی و ضرورت ارائه الگوی جدید اسلامی – ایرانی، «کار جهادی و انقلابی»، «استفاده از ظرفیت غنی و قوی منابع اسلامی و حوزه‌های علمیه»، «برخورداری از قوت علمی» و «گفتمان‌سازی» را از الزامات تولید و تدوین «الگوی اسلامی – ایرانی پیشرفت» برمی‌شمارند. (خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۲/۶)

۴. جایگاه نظام‌سازی در دیدگاه تفسیری رهبر معظم انقلاب

مسئله نظام‌سازی در دیدگاه تفسیری رهبر معظم انقلاب اسلامی، در ارتباط تنگاتنگ با هدف انبیا در قرآن کریم قابل‌بررسی است. در تبیین مدرسه‌ای از دین، هدف آفرینش انسان، رسیدن به مرتبه عبودیت^۹ و نیل به وجه الوهی و کریمانه حضرت رب‌العالمین است و دین، راه و رسم این عبودیت و رسیدن به کمال آن. در اندیشه تفسیری رهبر معظم انقلاب که در ذیل آیات «يَسْخُرُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ»؛ (حشر: ۲۴) و «قَالَتْ أَتَيْنَا طَائِعِينَ»؛ (فصلت: ۱۱) بیان شده است، عالم، مالک و صاحب و آفریننده و مدبّر دارد و ما هم جزو اجزاء این عالمیم، لذا بشر موظف است اطاعت کند. این اطاعت بشر به معنای هماهنگ شدن او با حرکت کلی عالم است. (ر.ک: خامنه‌ای، ۱۳۷۹/۹/۱۲)

البته عبودیت کلیدواژه‌ای است که یک جهان معرفت در خود دارد و اینک مجال پرداختن به آن نیست. اما آنچه درخور تأمل است آن که در گفتمان انتظار، اولاً دستیابی به مقام برین عبودیت، با صرف مجاهدت نفسانی و ریاضت‌ها و عبادت‌های فردی میسر نیست و نیازمند تکمیل قوس کمال در مسیر نزولی هم هست که آن مستلزم دست‌گیری از خلق و حرکت با آنان به سمت کمال است. و ثانیاً هدف آفرینش، رسیدن تنها برخی انسان‌های برگزیده به این مرتبت عالی نیست، بلکه حرکت جمعی و عمومی همه انسان‌ها به سوی بی‌نهایت، هدف هستی است.^{۱۰} بدین جهت، در بینش دکترین انتظار، هدف نهایی اسلام رساندن «جامعه بشری» - و نه افراد برگزیده و یا انسان‌های علاقه‌مند - به قله تعالی و سعادت است.

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای ذیل آیه ۲۵ سوره حدید،^{۱۱} هدف اصلی و اولی پیغمبران الهی را عموماً در چند کلمه قابل خلاصه شدن می‌داند: پیغمبران به این جهان می‌آیند تا انسان را به سرمنزل تعالی و تکاملِ مقدرش برسانند. انسان به‌عنوان یک موجود که دارای استعدادها و انرژی‌های فراوان است می‌تواند چیزی بالاتر، برتر، عزیزتر و شریف‌تر از آنچه هست بشود. انبیا می‌آیند تا انسان‌ها را از بدی‌ها، از پستی‌ها، از جهالت‌ها، از رذیلت‌های اخلاقی، از پوشیده ماندن استعدادهای درونی خلاص کنند، آنها را انسان کامل و متعالی بسازند. این هدف اولی انبیا است که آیات فراوانی بر آن دلالت دارد. در نتیجه، هدف اصلی دین در اندیشه ایشان، رسیدن همه انسان‌ها به کمال عبودیت و خلافت الهی است. (خامنه‌ای، تیر ۱۳۹۴، ص ۴۰؛ همو، مرداد ۱۳۹۴، ص ۳۷۹)

۴-۱. نظام‌سازی، راهبرد رسیدن به هدف انبیا

در دکترین رهبر انقلاب اسلامی، صرف تبیین هدف، کافی نیست. آنچه بیانش ضرورت دارد، ترسیم «روش» دستیابی به این هدف است. (خامنه‌ای، مرداد ۱۳۹۴، ص ۳۷۹) و معمولاً با توجه به مفهوم عبودیت، راه موعظه، راه انداز و تبشیر و راه تهذیب نفس برای رسیدن به هدف عبودیت، به نظر می‌رسد؛ و متون دینی و بیانات و سیره و سلوک عالمان دین، به ظاهر این راه را ارائه می‌کند.

اما در این دکترین، بر مبنای تبیینی که از هدف دین شد، روش رسیدن به این هدف نمی‌تواند ایجاد یک مدرسه، یا مکتب فلسفی و یا ساختن صومعه و خانقاه برای عبادت و تهذیب نفس باشد. این روش‌ها برای تربیت فردی یا گروهی مناسب است. اما دین که داعیه‌دار تربیت و هدایت همه انسان‌ها در پهنه گیتی و در گستره تاریخ است، باید روشی محکم‌تر و ریشه دارتر را برگزیند و آن ایجاد **جامعه سالم و متعالی** است که مهد و بستر تربیت همه انسان‌ها باشد.

به بیان رهبر معظم انقلاب اسلامی: «انبیا برای پیراستن و آراستن مردم، از روش مدرسه و خانقاه استفاده نکردند. انبیا معتقد به تربیت فردی نیستند. مدرسه‌بازی و موعظه‌کاری و تربیت فردی کار انبیا نیست. انبیا در برابر این پرسش که چگونه می‌توان انسان را ساخت؟ تنها یک پاسخ دارند: محیط سالم؛ محیطی که بتواند او را در خود پروراند... نظامی لازم است، باید در منگنه یک «نظام» انسان‌ها به شکل دلخواه ساخته شوند و بس!» (خامنه‌ای، مرداد ۱۳۹۴، ص ۳۸۷-۳۷۹)

ایشان در تفسیر موضوعی خویش، با اشاره به آیات سوره نصر، خلاصه هدف انبیا را این گونه ارائه می‌دهند: «انبیا دو هدف دارند، دو هدف مهم؛ یکی هدف اساسی است، ساختن انسان، پیراستن انسان از بدی‌ها، آراستن انسان به نیکی‌ها و فضیلت‌ها؛ اما هدف دیگر که در نیمه‌راه این هدف قرار دارد این است: تشکیل جامعه توحیدی، تشکیل نظام الهی، تشکیل حکومت خدا، تشکیل تشکیلاتی که با قوانین و مقررات الهی اداره شود. این هدف همه انبیا است. اگر کسی خیال کند که انبیای بزرگ الهی این هدف را نداشتند، بایستی بیشتر در قرآن، در حدیث، در تاریخ مطالعه کند.» (ر.ک: خامنه‌ای، مرداد ۱۳۹۴، ص ۳۹۰)

بنابراین، در گفتمان انتظار، «روش» انبیا برای رسیدن به این هدف، برپایی نظامی حق‌مدار و عدالت‌گستر است که سراسر زمین را به مدرسه‌ای برای تحصیل معارف بلند و تربیت انسان‌هایی شایسته تبدیل کرده و گستره جهان را، بستری برای شکوفایی و رشد استعداد‌های الهی و انسانی آنها سازد. برای برپایی چنین نظامی اهدافی مقدماتی‌تر لازم است که از جمله آنها

ایجاد دولتی صالح، تشکیل یافته از انسان‌های شایسته، بصیر و کوشا در جهت حقیقت و فضیلت است و این حقیقت در فرهنگ انتظار به نیکی تجلی یافته است. به دیگر بیان، کمال انسان در گرو عبودیت است و عبودیت، در گرو ایجاد محیط مناسب، و آن نیز در گرو اقتدار و حاکمیت دین. نمودار اهداف را این چنین می‌توان رسم نمود:

۱-۴-۱. رفع دو ابهام در تبیین روش انبیا

درباره این دیدگاه رهبری دو نکته نیاز به توضیح دارد. اول آن‌که نفی روش تهذیب نفس و انذار و تبشیر، به معنای نفی مطلق نیست. بلکه برای هدف جهانی و ساختن جامعه بشری، این روش که روش تربیت فردی است پاسخ‌گو نیست. و الا قطعاً انبیا برای تربیت انسان‌ها و به‌ویژه ساختن هسته اصلی جامعه و کادر اولیه نظام، راهی جز همین موعظه و منبر ندارند و از سوی دیگر در روش کلی و عمومی هم یکی از ابزارها همین منبر و تبلیغ است. پس منظور از نفی این روش، نفی اتخاذ آن به‌عنوان روش اصلی تربیت عمومی همه انسان‌هاست.^{۱۲}

نکته دوم آن‌که ممکن است این شبهه در اینجا به ذهن برسد که این بیان مستلزم دور بوده و غیر عملی است. با این توضیح: برای تربیت و ساختن انسان‌ها باید محیط و جامعه ساخته شود! اما آیا جامعه همان انسان‌ها نیستند؟ پس باید اول جامعه را - که همان انسان‌ها هستند - ساخت تا بعد انسان‌ها ساخته شوند!

در پاسخ باید گفت منظور از ساختن محیط و ساختن جامعه، ساختن انسان‌ها نیست. بلکه منظور «نظام‌سازی» است.

۴-۲. مبنای قرآنی روش انبیا

همانطور که روشن شد، روش انبیا برای تربیت کلان انسان‌ها، چیزی نیست جز ایجاد نظام توحیدی. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای دیدگاه خود درباره روش دست‌یابی انبیا به هدف دین را به آیاتی از قرآن کریم مستند نموده‌اند که به آن می‌پردازیم:

۴-۲-۱. سوره نصر

آیت‌الله خامنه‌ای نزول آیات سوره نصر را دلیلی بر آن می‌داند که هدف دین در رسیدن انسان‌ها به سعادت، در سایه ایجاد محیط اسلامی و حاکمیت دینی محقق می‌شود. ایشان فضای نزول این سوره را این‌گونه بیان می‌کنند که پیامبر(ص) در دوران مکه و در فضای جاهلی آن، ناچار بودند با تمسک به روش فردی، انسان‌ها را دانه دانه جذب و تربیت کنند، زیرا محیطی که بتواند انسان‌ها را به صورت جمعی تربیت کند وجود نداشت. این روش علاوه بر سختی‌ها و مشقت‌هایی که دارد، نتایج اندکی هم به بار می‌آورد.

دوران سیزده ساله مکه، جذب و تربیت انسان‌های معدودی را به دنبال داشت. البته گریزی هم از آن نبود، زیرا برای ساختن محیط مناسب و جامعه اسلامی، نیاز به عده‌ای خواص است که سنگ زاویه و زیربنای نظام باشند. اما وقتی که دوران مدینه می‌رسد، با تکیه بر این افراد معدود، نظام اسلامی برپا شده و محیط مناسب برای جذب و تربیت عمومی فراهم می‌شود. جامعه‌ای که پیغمبر در رأس آن است و حاکم به احکام و فرمان‌های خدا است. قرآن کریم از آن به آمدن نصر الهی و فتح تعبیر کرده است: «إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ» (نصر: ۱)؛ پس از آن انسان‌ها به صورت جمعی به دین الهی رو می‌آورند: «وَرَأَيْتِ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا» (نصر: ۲) (ر.ک: خامنه‌ای، مرداد ۱۳۹۴، ص ۳۹۰-۳۸۹)

۴-۲-۲. سوره حدید

ایشان در ذیل آیه شریفه ۲۵ سوره حدید،^{۱۳} «کتاب» را به مجموعه معارف و مقرراتی تفسیر می‌کنند که اصل دین از آنها تشکیل می‌شود. کتاب را مسامحتاً می‌توان با تعبیر «ایدئولوژی» تطبیق نمود، یعنی اصول و معارف سازنده، اصول فکری که در زمینه عملی اثر مخصوص دارد و سازنده است.

«میزان» هم در دیدگاه تفسیری ایشان، دستگاه ایجاد تعادل و توازن اجتماعی است. این تعبیر مؤید آن است که هدف پیامبران، جامعه‌سازی است، و الا نیاز به میزان نداشتند. میزان، دستگاه قضایی الهی است و مقررات قضایی و اجراکننده قانون یا همان قوه مجریه و دولت. الهام‌بخش این تفسیر از «میزان» و مؤید آن، روایتی است که می‌فرماید: «المیزانُ الإمام»، (بحرانی،

۱۴۱۶، ج ۵، ص ۳۰۴؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۲۴۹) امام میزان و معیار است. بدی‌ها و خوبی‌ها با او سنجیده می‌شود. امام آن کسی است که در جامعه باید بر مقررات نظارت کرده، حق را از باطل جدا کند و اوست که باید صف‌ها را مشخص و تعادل و توازن اجتماعی را برقرار کند، چراکه حاکم جامعه است.

در تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای، روشن‌ترین بخش آیه که بر مقصود دلالت می‌کند، عبارت بعدی است که می‌فرماید: «لِيَقُومَ الثَّالِثُ بِالْقِسْطِ»؛ تا انسان‌ها زندگی عادلانه را برپا کنند. که مراد محیط عدالت و برابری است. حاصل معنا این است که انسان‌ها در یک محیط و نظام عادلانه زندگی کنند. پس پیامبران آمده‌اند تا جامعه و نظام عادلانه به وجود بیاورند که در چنین محیطی انسان‌ها فرصت پیدا می‌کنند به تکامل و تعالی برسند.

بقیه فقرات آیه هم در تفسیر رهبر معظم انقلاب، مؤید دیدگاه ایشان در مورد روش انبیا در تحقیق هدف دین است: «وَ أَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ»، آهن را هم فرستادیم؛ به‌صرف حرف زدن و موعظه کردن، محیط و نظام عادلانه درست نمی‌شود. حتی پس از ایجاد نظام عادلانه هم باید با آهن، یعنی با قدرت از ارزش‌های اصیل دفاع کرد.

باز مؤید این تفسیر در دیدگاه ایشان، روایت امیرمؤمنان (ع) است که حدید را به «سلاح» تفسیر کرده است. (عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۲۵۰) این آیه شریفه در کنار موعظه‌گری که برای پیامبران فرض می‌شود و در کنار ایده تشکیل نظام توحیدی و الهی، از اسلحه و قوه قهریه یاد می‌کند. «فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ»؛ که در آن صلابت و آسیبی سخت است، «وَ مَنَافِعٌ لِلنَّاسِ»؛ و سودهایی برای مردم. «وَ لِيَعْلَمَ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ وَ رُسُلَهُ بِالْغَيْبِ»؛ تا معلوم شود آن کسانی که خدا و پیامبرانش را به غیب، با ایمان به غیب، یا ندیده یاری می‌کنند.

«إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ»؛ همانا خدا نیرومند و شکست‌ناپذیر است. یعنی خیال نکنید که پیغمبران نمی‌توانند این جامعه‌ای را که ترسیم کردیم، و این محیط را به وجود بیاورند؛ از این که با پیامبران خدا، معارضة و مبارزه می‌کنند، نترسید! خدا نیرومند و شکست‌ناپذیر است. (ر.ک: خامنه‌ای، مرداد ۱۳۹۴، ص ۳۹۲-۳۹۰)

۲-۴-۳. سوره اعراف

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای با استناد به آیاتی از سوره اعراف که درباره حضرت موسی (ع) است، برآیند تفسیر آن را تشکیل یک نظام انسانی توحیدی معرفی می‌کنند. شاهد بحث، آیه ۱۵۷ است^{۱۴} که می‌فرماید: «این پیامبر امی (ص) آنان را به نیکی‌ها و فضیلت‌های شناخته شده عقل و فطرت انسان، امر کرده و آنها را از منکرات - چیزهای ناشناخته از نظر عقل و فطرت

انسانی - نهی می‌کند و برای آنان طبیعت و چیزهای خوب را حلال می‌کند و روا می‌سازد و چیزهای پلید را بر آنان حرام می‌کند»، یعنی آنها را محروم کرده، دستشان را از چیزهای بد کوتاه می‌سازد. اینها، ویژگی‌های جامعه اسلامی و محیطی است که پیامبر برای تحقق هدف دین برپا می‌کند.

در دیدگاه تفسیری ایشان در ذیل: «جُلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَ يُحْرَمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثُ»، همه چیزهایی که برای انسان‌ها - اعم از فکر و قلب و روح و جسمشان - خوب است، در جامعه اسلامی در دسترس و در اختیار همه است. و هرچه که برای انسان بد است، در اختیار و یا در دسترس هیچ‌کس نیست و به طریقی، مثلاً با قانون‌های الزامی، از دسترسشان خارج شده است.

و نیز پیامبر(ص)، از دوش مردم بار گرانشان را برمی‌دارد: «وَ يَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ؛ بار گران جهالت‌ها، بار گران سنت‌های غلط، بار گران نظام‌های پلید غیرانسانی، بار گران دیکتاتوری‌ها و استبدادها و زورگویی‌ها و استثمارها، و هر بارگرانی را از دوششان برمی‌دارد. و غل و زنجیرهایی که بر پا و گردن اینهاست، باز می‌کند: «وَ الْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ؛ غل و زنجیر اسارت‌ها، غل و زنجیر زورشنوی‌ها، غل و زنجیر سنت‌ها و مقررات و تحکیمات بشری... «فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَ عَزَّوْهُ وَ نَصَرُوهُ؛ پس همه آن کسانی که به این پیامبر ایمان آورند و بگردند و او را بزرگ و ارجمند بدانند و یاریش کنند، «وَ اتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ؛ و از نور و فروغ روشنگری که با او نازل شده - یعنی قرآن - پیروی کنند، «أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ؛ آنان پیروزمندان و برخورداران از فلاح، و به مقصد رسیدگان‌اند. برآیند همه اینها چیزی نیست جز تشکیل یک نظام انسانی توحیدی. (ر.ک: خامنه‌ای، مرداد ۱۳۹۴، ص ۳۹۶-۳۹۴)

بدین ترتیب روش دست‌یابی به هدف اصلی دین، یعنی رسیدن همه انسان‌ها به عبودیت و کمال نهایی، در دیدگاه رهبر معظم انقلاب اسلامی عبارت است از ساختن و حاکم کردن یک نظام کلان که منشأ نظام‌سازی در همه شاخه‌های جامعه از جمله فرهنگ، آموزش، اقتصاد، علم و فناوری است. در سایه این نظام، محیط و بستر مناسب برای تربیت همگان فراهم خواهد شد.

۳-۴. مبنای قرآنی نظام‌سازی

رهبر معظم انقلاب در بیان مبنای قرآنی و تفسیری این دیدگاه به آیاتی از سوره حج استناد کرده و اقامه نماز، پرداخت زکات، امر به معروف و نهی از منکر را از امور نظام‌ساز معرفی می‌کنند. در این سوره از کسانی یاد می‌کند که مظلوم و مورد حمله واقع شده‌اند و به همین جهت خدا به ایشان اذن دفاع داده است: «به کسانی که به جنگ بر سرشان تاخت

آورده‌اند و مورد ستم قرار گرفته‌اند، رخصت داده شد و خدا بر پیروز گردانیدنشان تواناست. همان‌هایی که از شهر خود به ناحق اخراج شدند، به این خاطر که می‌گفتند: پروردگار ما الله است. اگر خداوند بعضی از مردم را به توسط بعضی دیگر دفع نمی‌کرد، دیرها و صومعه‌ها و کنیسه‌ها و کلیساها و مساجدی که نام خدا در آن زیاد برده می‌شود ویران می‌شد». (حج: ۴۰-۳۹)

در آیه بعد خدای متعال این انسان‌ها را این‌گونه معرفی می‌کند که اگر آنان را در زمین قدرت و تمکّن دهیم، نماز را برپا می‌دارند، و زکات می‌پردازند، و مردم را به کارهای پسندیده وا می‌دارند و از کارهای زشت باز می‌دارند. (حج: ۴۱) ^{۱۵} در این آیه شریفه خداوند متعال چهار شاخص را برای آن مؤمنانی که قدرت در اختیار آنها قرار می‌گیرد و از زیر سلطه قدرتمندان جائر خارج می‌شوند، معین کرده و وعده کرده است که قادر است یک چنین ملّتی را نصرت کند و یقیناً هم نصرت خواهد کرد. این چهار شرط عبارتند از نماز، زکات، امر به معروف و نهی از منکر. رهبر معظم انقلاب زیدعزه در تفسیر خویش برای هر کدام از این چهار خصوصیت و چهار شاخص، یک جنبه فردی و شخصی قائلند، و یک جنبه اجتماعی و تأثیرگذار در نظام‌سازی اجتماعی.

۳-۴-۱. نماز

آیت‌الله خامنه‌ای برای نماز، علاوه بر آن همه راز و رمزی که در حقیقت نماز نهفته است - که معراج هر مؤمن است، «قُرْبَانُ كُلِّ تَقِيٍّ» (نهج البلاغه، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۲۴؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۶۵؛ نیز، مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۶۰) است، وسیله فوز و سعادت است، از همه اعمال برتر و بالاتر است - جنبه اجتماعی مهمی هم قائل هستند. در نگاه ایشان یکایک مسلمانان به وسیله نماز با یک مرکز واحدی در تماس می‌شوند و در آن واحد در وقت نماز، همه مسلمانان در همه نقاطی که دنیای اسلام گسترده است، دل را به یک مرکز واحدی متصل می‌کنند.

ایشان اتصال همه دل‌ها به یک مرکز واحد را، یک مسئله اجتماعی، و یک مسئله نظام‌ساز و معین‌کننده و شکل‌دهنده هندسه نظام اسلامی معرفی می‌کنند. (خامنه‌ای، ۱/۱/۱۳۹۴)

۳-۴-۲. زکات

و نیز برای زکات علاوه بر جنبه‌های فردی، یک ترجمان اجتماعی هم قائلند. در نظرگاه ایشان جنبه اجتماعی و ترجمان اجتماعی نظام‌ساز زکات این است که انسانی که در محیط اسلامی و جامعه اسلامی، برخوردار از مال دنیوی است، خود را طلبکار نمیداند، بلکه متعهد و

بدهکار جامعه اسلامی و مدیون در مقابل فقرا و ضعفا و در مقابل سبیل الله می‌داند. بنابراین، زکات با این نگاه، یک حکم و شاخص نظام‌ساز است.

۳-۴-۳. امر به معروف

ایشان، امر به معروف و نهی از منکر را زیربنای همه حرکات اجتماعی اسلام می‌دانند که «بِهَا تُقَامُ الْفَرَائِضُ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۵۵) امر به معروف یعنی همه مؤمنان در هر نقطه‌ای از عالم که هستند، موظفند جامعه را به سمت نیکی، به سمت معروف، به سمت همه کارهای نیکو حرکت دهند.

آیت الله خامنه‌ای در ادامه ضمن نکوهش تقلیل امر به معروف و نهی از منکر به مسائل زیر نصاب اهمیّت، به مصادیق مهم و نظام‌ساز آن اشاره می‌کنند که عبارت است از ایجاد نظام اسلامی و حفظ آن. در دیدگاه ایشان معروفی بالاتر از ایجاد و حفظ نظام اسلامی نداریم و هر کسی که در این راه تلاش کند، امر به معروف است.

همچنین رهبر انقلاب اسلامی، ضمن بیان حفظ عزّت و آبروی ملت ایران به عنوان یکی دیگر از بزرگ‌ترین معروف‌ها، برخی دیگر از مهم‌ترین معروف‌ها را چنین معرفی می‌کنند: اعتلای فرهنگ، سلامت محیط اخلاقی، سلامت محیط خانوادگی، تکثیر نسل و تربیت نسل جوان آماده برای اعتلای کشور، رونق دادن به اقتصاد و تولید، همگانی کردن اخلاق اسلامی، گسترش علم و فناوری، استقرار عدالت قضائی و عدالت اقتصادی، مجاهدت برای اقتدار ملت ایران و وراثت آن و فراتر از آن، اقتدار امت اسلامی و تلاش و مجاهدت برای وحدت اسلامی. ناگفته پیداست که همه این امور در گفتمان نظام‌سازی قابل تحلیل است.

۳-۴-۴. نهی از منکر

ایشان نهی از منکر را دور داشتن همگان از بدی‌ها، پستی‌ها و پلشتی‌ها دانسته و مهم‌ترین مصادیق آن را ابتدال، کمک به دشمنان اسلام، تضعیف نظام اسلامی، تضعیف فرهنگ اسلامی، تضعیف اقتصاد جامعه و تضعیف علم و فناوری می‌دانند که باید از آن نهی کرد.

بدین ترتیب، نظام اسلامی متکی است به اقامه صلوات، ایتاء زکات، امر به معروف و نهی از منکر؛ یعنی انسجام و ارتباط اجتماعی و قلبی میان آحاد مردم در نظام اسلامی. در بیان ایشان، هر کدام از این چهار شاخص به نحوی ترجمان ساخت و هندسه نظام اسلامی است. اینها چهارپایه اصلی برای نظام‌سازی است که از هر کدام از اینها، شاخه‌هایی منشعب می‌شود. (خامنه‌ای، ۱۳۹۴/۱/۱)

مبانی قرآنی روش تحقق اهداف دین، ایجاد محیط مناسب، ساختن جامعه و نظام‌سازی در آثار رهبر معظم انقلاب بیش از آن است که در این مختصر بگنجد. از جمله آیات آغازین سوره قصص، (ر.ک.: خامنه‌ای، مرداد ۱۳۹۴، ص ۳۷۴-۳۷۰) آیه ۲۰۵ سوره بقره، (ر.ک.: خامنه‌ای، مرداد ۱۳۹۴، ص ۳۷۲) آیه ۱۶۴ سوره آل عمران. (ر.ک.: خامنه‌ای، مرداد ۱۳۹۴، ص ۳۸۵)

نتیجه‌گیری

در رویکرد تفسیری رهبر انقلاب اسلامی، که رویکردی اجتماعی و تمدنی است، «نظام‌سازی» رکن اصلی و مبنای عملی «دکترین انتظار» است. هدف نهایی دین در بیش‌دکترین انتظار، رساندن جامعه بشری - و نه افراد برگزیده و یا انسان‌های علاقه‌مند - به قله تعالی و سعادت است که در سایه عبودیت خدا و وصل شدن به این حقیقت بی‌نهایت فراهم می‌شود. اما مهم «روش» رسیدن به این هدف است و آن در این گفتمان، ایجاد جامعه سالم و متعالی است که مهد و بستر تربیت همه انسان‌ها باشد. و منظور از ساختن جامعه در این نظرگاه، طراحی و ایجاد مجموعه‌ای از زیرساخت‌ها، سازوکارها، روندها و نهادها - و در یک کلمه، «نظام‌سازی» - است.

نظام‌سازی در سطوح مختلفی صورت می‌پذیرد که سطح عالی آن طراحی نظام حکومتی است. سطح میانی آن طراحی و ایجاد نهادها و سیستم‌های کلان در عرصه‌های اقتصاد، آموزش، فرهنگ، قضا و مدیریت است. و سطوح پایین‌تر مربوط به خرده‌سیستم‌ها در هر یک از این عرصه‌های کلان است. آیات فراوانی از قرآن کریم با یک نگاه اجتماعی، به مسئله نظام‌سازی اشاره دارند که از جمله آنها آیاتی از سوره حج است که اموری مانند اقامه نماز، پرداخت زکات، امر به معروف و نهی از منکر را از امور نظام‌ساز معرفی می‌کنند.

اتصال همه دل‌ها به یک مرکز واحد در نماز، و متعهد و بدهکار جامعه اسلامی دانستن انسانی که در جامعه اسلامی، برخوردار از مال دنیوی است، در فرهنگ زکات، مسئله نظام‌ساز و شکل‌دهنده هندسه نظام است. همچنین امر به معروف و نهی از منکر، زیربنای همه حرکات اجتماعی اسلام است که مهم‌ترین مصادیق آن ایجاد و حفظ نظام اسلامی و نیز اعتلای فرهنگ، سلامت محیط اخلاقی، سلامت محیط خانوادگی، رونق دادن به اقتصاد و تولید، گسترش علم و فناوری، استقرار عدالت قضائی و عدالت اقتصادی، مجاهدت برای اقتدار ملت ایران و امت اسلامی است.

همچنین، مهم‌ترین مصادیق نهی از منکر، ابتدال، کمک به دشمنان اسلام، تضعیف نظام اسلامی، تضعیف فرهنگ اسلامی، تضعیف اقتصاد جامعه و تضعیف علم و فناوری است. و

بالجمله نظام‌سازی در منظومه فکری رهبر معظم انقلاب اسلامی با آموزه‌های مبنایی اندیشه دینی همچون انتظار، فرآیند تحقق اهداف اسلامی، امت‌سازی و ساختن کشور اسلامی به‌عنوان الگوی جامعه اسلامی مطرح شده است. همچنین یکی از وظایف «فقه» در دوره کنونی، نظام‌سازی است.

یادداشت‌ها

۱ - آیت‌الله خامنه‌ای در کتاب «قیادة الامام الصادق» - پیشوای صادق - که متن سخنرانی ایشان در سال ۱۳۵۲ در مسجد الغدیر است، و آثار دیگری که بعدها در مجموعه‌ای به نام «انسان دویست و پنجاه ساله» به نشر رسید، اندیشه مترقی خود را مطرح کرده و بعدها در دوران زعامت، راهبرد نهضت دیرین انتظار را در تحقق اهداف دین، در پنج گام توصیف کردند که بهترین نقشه راه برای این نهضت است و در مدت رهبری خود در جهان اسلام این راهبرد را مبنای زعامت خود قرار داده‌اند.

۲ - مبانی تفسیر، اصول و قواعدی است که مفسر آنها را به عنوان اصول موضوعه پذیرفته و بر اساس آن آیات قرآن را تفسیر می‌کند. این اصول معمولاً در علوم پیشینی اثبات و تبیین می‌شوند. برخی از این مبانی در علوم ادبی مانند لغت، صرف و نحو و معانی و بیان مطرح می‌شوند و برخی در علم کلام. قواعدی هم هستند که مربوط به متدولوژی و روش‌شناسی تفسیر هستند. مبانی که در این مقاله یاد شده مربوط روش‌شناسی رهبر معظم انقلاب در مطالعه و تبیین اصول و معارف دین و بالمآل، تفسیر قرآن است.

۳ - لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَرْجُلٌ مَنْ حَكِمٍ حَمِيدٍ (فصلت: ۴۲)؛ هیچ‌گونه باطلی، نه از پیش رو و نه از پشت سر، به سراغ آن نمی‌آید چرا که از سوی خداوند حکیم و شایسته ستایش نازل شده است!

۴ - وَ تَزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَ هُدًى وَ رَحْمَةً وَ بُشْرَى لِّلْمُسْلِمِينَ (نحل: ۸۹)؛ و ما این کتاب را بر تو نازل کردیم که بیانگر همه چیز، و مایه هدایت و رحمت و بشارت برای مسلمانان است!

۵ - أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ (نساء: ۸۲؛ محمد (ص): ۲۴)؛ آیا آنها در قرآن تدبیر نمی‌کنند، یا بر دل‌هایشان قفل نهاده شده است؟!

۶ - گرایش‌های تفسیری مربوط به خود مفسر و اندیشه‌های او است. باورها و دیدگاه‌های مذهبی، کلامی، اجتماعی، سیاسی و مانند آن و نیز تخصص خاص مفسر که در تفسیر او اثرگذار است، منجر به گرایش و توجه خاص تفسیری می‌شود. (ر.ک. مؤدب، ۱۳۹۰، ص ۳۸؛ و همو، ۱۳۹۳، ص ۱۱)

۷ - منظور از روش تفسیری، فرایندی است که مفسر آنرا در فهم آیات دنبال می‌کند و اختلاف در آن سبب تفاوت در فهم آیات می‌شود. روش‌های تفسیری، برخاسته از مبانی است و ارتباط فراوان با منابع و مستندات و ابزارهایی دارد که مفسر در تفسیر و کشف و فهم معانی آیات از آنها کمک می‌گیرد. این روش‌ها، بسته به شیوه

و ابزارهایی که در فهم قرآن مورد استفاده قرار می‌گیرد به روش‌های قرآن با قرآن، روایی، عقلی و... تقسیم می‌شود. (ر.ک. مؤدب، ۱۳۹۰، ص ۳۷؛ و همو، ۱۳۹۳، ص ۱۰)

۸ - حضرت آیت‌الله خامنه‌ای تدریس و جلسات تفسیر را از اوایل دهه چهل در مشهد آغاز نمود. این جلسات در طول سال‌های مختلف تا پیروزی انقلاب اسلامی به دلیل فشارهای رژیم طاغوت در مواردی دچار وقفه یا تعطیلی شد. در طول دوران برگزاری درس تفسیر، سوره‌های مبارکه‌ی مائده، انفال، توبه، و بخشی از سوره‌ی مبارکه‌ی یونس مورد بحث و تفسیر حضرت آیت‌الله خامنه‌ای قرار گرفت. طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن هم یک‌دوره تفسیر موضوعی بود که در حقیقت مبانی حکومت اسلامی را تدوین و تبیین می‌کرد. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، در سالیانی از دوره ریاست جمهوری و پس از آن با تفسیر سوره‌های حمد و بقره پی‌گیری شد.

۹ - وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (ذاریات: ۵۶)؛ من جنّ و انس را نیافریدم جز برای اینکه عبادتم کنند (و از این راه تکامل یابند و به من نزدیک شوند)!

۱۰ - وَ لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ مَا يَنْهَىٰ وَ إِلَيْهِ النَّصِيرُ (مائده: ۱۸)، ... و حکومت آسمانها و زمین و آنچه در میان آنهاست، از آن اوست و بازگشت همه موجودات، به سوی اوست. (نور: ۴۲) وَ لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ إِلَى اللَّهِ الْفَصِيرُ ، و از برای خداست حکومت و مالکیت آسمانها و زمین و بازگشت (تمامی موجودات) بسوی اوست! ؛ إِيَّا نَحْنُ نُحْيِي وَ نُمِيتُ وَ إِلَيْنَا النُّصَيْرُ (ق: ۴۳)؛ ما میم که زنده می‌کنیم و می‌میرانیم، و بازگشت تنها بسوی ماست!

۱۱ - لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَ أُنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَ الْمِيزَانَ لِيُقِيمُوا النَّاسَ بِالْقِسْطِ (حدید: ۲۵)؛ ما رسولان خود را با دلایل روشن فرستادیم، و با آنها کتاب (آسمانی) و میزان (شناسایی حقّ از باطل و قوانین عادلانه) نازل کردیم تا مردم قیام به عدالت کنند...

۱۲ - در محیط جاهلی مکه پیغمبر وقتی می‌خواهد آدم درست کند مجبور است یکی یکی درست کند. زیرا برای ایجاد چنان نظامی یک عده خواص لازمند... اینها قبلاً دانه دانه درست می‌شوند؛ این منافات ندارد با نقشه کلی انبیا. (ر.ک. خامنه‌ای، مرداد ۱۳۹۴، ص ۳۸۹)

۱۳ - لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَ أُنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَ الْمِيزَانَ لِيُقِيمُوا النَّاسَ بِالْقِسْطِ وَ أُنزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَ مَنفَعٌ لِّلنَّاسِ وَ لِيُعَلِّمَ اللَّهُ مَن يَشَاءُ وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِبْرَاهِيمَ بِرِسَالَتِهِ قَوْلًا غَرِيْبًا (حدید: ۲۵)؛ ما رسولان خود را با دلایل روشن فرستادیم، و با آنها کتاب (آسمانی) و میزان (شناسایی حقّ از باطل و قوانین عادلانه) نازل کردیم تا مردم قیام به عدالت کنند و آهن را نازل کردیم که در آن نیروی شدید و منافی برای مردم است، تا خداوند بداند چه کسی او و رسولانش را یاری می‌کند بی‌آنکه او را ببینند خداوند قوی و شکست‌ناپذیر است!

۱۴ - الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْنُوبًا عِنْدَهُمْ فِي الْقَوْلِ فِي الرُّؤْيَا وَ الْأَنْجِيلِ يَأْمُرُهُم بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ يُجِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَ يَنْجِزُهُمْ عَلَىٰ مَنَافِعٍ الْحَبِثَاتِ وَ يَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَ الْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَ عَزَّوْهُ وَ صَبَرُوا وَ اتَّبَعُوا النَّبِيَّ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (اعراف: ۱۵۷)؛ ما رسولان خود را با دلایل روشن فرستادیم، و با آنها کتاب (آسمانی) و میزان (شناسایی حقّ از باطل و قوانین عادلانه) نازل کردیم تا مردم قیام به عدالت کنند و آهن را نازل کردیم که در آن نیروی شدید و منافی برای مردم است، تا خداوند بداند چه کسی او و رسولانش را یاری می‌کند بی‌آنکه او را ببینند خداوند قوی و شکست‌ناپذیر است!

۱۵ - الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَآمَرُوا بِالمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ المُنْكَرِ وَ لِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ (حج: ۴۱)؛ همان کسانی که هر گاه در زمین به آنها قدرت بخشیدیم، نماز را برپا می‌دارند، و زکات می‌دهند، و امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند، و پایان همه کارها از آن خداست!

کتابنامه

- ۱) قرآن کریم.
 - ۲) نهج البلاغه (۱۴۱۲ق)، تحقیق عبده، بیروت: دار الذخائر.
 - ۳) ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱ق)، المحکم و المحيط الأعظم، تحقیق هنداو، عبدالحمید، بیروت: دار الکتب العلمیة
 - ۴) ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ق)، معجم مقاییس اللغة، تحقیق: هارون، عبدالسلام محمد، قم: کتب الاعلام الاسلامی
 - ۵) ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، تحقیق میر دامادی، جمال الدین، بیروت: دار صادر
 - ۶) بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۶ق)، البرهان فی تفسیر القرآن، تهران: بنیاد بعثت.
 - ۷) بستانی، فواد افرام (۱۳۷۵ش)، فرهنگ ابجدی، تهران: انتشارات اسلامی.
 - ۸) جمعی از پژوهشگران (۱۳۹۳ش)، مروری بر مبانی، روش و قواعد تفسیری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی وابسته به موسسه پژوهش‌های فرهنگی انقلاب اسلامی.
 - ۹) چالزوست چرچمن (۱۳۶۹ش)، نظریه سیستمها، ترجمه رشید اصلانی، تهران: نشر مرکز مدیریت دولتی.
 - ۱۰) حسینی زبیدی، محمد مرتضی (۱۴۱۴ق)، تاج العروس، تحقیق شبیری، بیروت: دار الفکر.
 - ۱۱) حق‌شناس، علی محمد و همکاران (۱۳۸۷ش)؛ فرهنگ معاصر انگلیسی فارسی، تهران، فرهنگ معاصر.
 - ۱۲) خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۲ش)، انسان ۲۵۰ ساله، تهران: موسسه فرهنگی ایمان جهادی.
 - ۱۳) _____ (مرداد ۱۳۹۴ش)، طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، تهران: موسسه فرهنگی ایمان جهادی.
 - ۱۴) _____ (تیر ۱۳۹۴ش)، ولایت و حکومت، تهران: موسسه فرهنگی ایمان جهادی.
 - ۱۵) _____، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدعلی خامنه‌ای،
- KHAMENEI.IR**
- ۱۶) دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷ش)، لغت نامه (فرهنگ) دهخدا، تهران: دانشگاه تهران
 - ۱۷) راغب اصفهانی حسین بن محمد (۱۴۱۲ق)، المفردات فی غریب القرآن، تحقیق: صفوان عدنان داودی، بیروت: دارالعلم الدار الشامیه
 - ۱۸) رضاییان، علی (۱۳۷۵ش)؛ تجزیه و تحلیل و طراحی سیستم، تهران: سمت.

- ۱۹) زورق، محمدحسن (۱۳۸۶ش)؛ *ارتباطات و آگاهی (مفاهیم، مبانی و روش‌ها)*، تهران: انتشارات دانشکده صدا و سیما.
- ۲۰) عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه (۱۴۱۵ق)، *تفسیر نور الثقلین*، تحقیق: سید هاشم رسولی محلاتی، قم: انتشارات اسماعیلیان
- ۲۱) فیروز آبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۵ق)، *القاموس المحيط*، بیروت: دار الکتب العلمیه
- ۲۲) کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۰۷ق)، *الکافی*، تحقیق غفاری، علی اکبر و آخوندی، محمد، قم: دار الکتب الإسلامیه.
- ۲۳) مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، *بحار الأنوار* تحقیق: غفاری، علی اکبر بیروت: مؤسسه الوفاء.
- ۲۴) مصطفوی، حسن (۱۳۶۰ش)، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب
- ۲۵) معین، محمد (۱۳۶۴ش)، *فرهنگ فارسی معین*، تهران: امیر کبیر.
- ۲۶) مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۳ش)، *ترجمه قرآن*، قم: دار القرآن الکریم.
- ۲۷) مؤدب، سید رضا (۱۳۹۰ش)، *مبانی تفسیر قرآن*، قم: دانشگاه قم.
- ۲۸) _____ (۱۳۹۳ش)، *روشهای تفسیر قرآن*، قم: سمت.
- ۲۹) موسوی اصفهانی، محمد تقی (۱۴۲۱ق)، *مکیال المکارم*، تحقیق: السید علی عاشور، بیروت: مؤسسه الأعلمی للطبوعات.